IIPIMRJ
IIP
International Multidisciplinary Research Journal

An Online Peer-Reviewed / Refereed Journal
Vol: 03 No. Issue I, (January-March) (2026)
Impact Factor: GSRD-IF: 5.001
ISSN: 3049-2734 (Online)

ब्रिटिशकालीन शैक्षणिक सुधारणा

गोरख गोविंद गोमासे

Article Info

Article History:
Received: 24th January 2026
Accepted: 01st February 2026
Published: 05th February 2026

Keywords:

ब्रिटिश

ABSTRACT

ब्रिटिश राजवटीच्या काळातील शिक्षण धोरण हे भारतातील सामाजिक आणि सांस्कृतिक बदलांमध्ये निर्णायक ठरलेले एक साधन होते भारतात शिक्षण पद्धतीचा विकास करून, ब्रिटिशांनी भारतीय समाजात एक नवीन प्रकारचा प्रभाव निर्माण केला. 1813 च्या चार्टर act सुरू झालेला हा प्रवास 1835 च्या मॅकॉलेच्या मिनिट्स आणि 1854 च्या वुड्स डिस्पॅचपासून अधिक ठोस आणि विस्तृत धोरणाच्या रूपात समोर आला. ब्रिटिशांच्या शिक्षण धोरणामध्ये इंग्रजी शिक्षणाचे महत्त्व वाढवणे, पाश्चात्य विचारसरणीचा प्रसार करणे, आणि भारतीयांच्या मनावर प्रशासनाच्या आदर्शाचा ठसा उमटवणे हे मुख्य उद्दिष्ट होते.

ब्रिटिशांच्या या धोरणाने पारंपारिक भारतीय शिक्षण पद्धती, स्थानिक ज्ञान, आणि धर्म व संस्कृतीवरील शिक्षणाच्या संकल्पनांना बाजूला सारले. त्याऐवजी इंग्रजी शिक्षणाचा प्रसार केला गेला, ज्याचा उद्देश ब्रिटिशांसाठी एका स्थिर आणि व्यवस्थापन-क्षम भारतीय कर्मचारी वर्गाची निर्मिती करणे हा होता. यातून पाश्चात्य वैज्ञानिक दृष्टिकोन, तर्कशुद्ध विचारसरणी आणि आधुनिक शिक्षणाची मूल्ये भारतीय समाजात रुजवण्याचा प्रयत्न केला गेला. तथापि, हे शिक्षण भारतीय समाजाच्या पारंपरिक सांस्कृतिक आणि सामाजिक मूल्यांना आव्हान देणारे ठरले.

Plagiarism Check Report:
Tool Used: Turnitin
Date of Report: February 02, 2026
Similarity Index: 7%
Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Gomase, G. G. (2026). ब्रिटिशकालीन शैक्षणिक सुधारणा. *IIP: International Multidisciplinary Research Journal (IIPIMRJ), 3(1), 725–730.*

- **प्रस्तावना**

ब्रिटिश राजवटीच्या काळातील शिक्षण धोरण हे भारतातील सामाजिक आणि सांस्कृतिक बदलांमध्ये निर्णायक ठरलेले एक साधन होते भारतात शिक्षण पद्धतीचा विकास करून, ब्रिटिशांनी भारतीय समाजात एक नवीन प्रकारचा प्रभाव निर्माण केला. 1813 च्या चार्टर act सुरू झालेला हा प्रवास 1835 व्या मॅकॉलेच्या मिनिट्स आणि 1854 च्या वुड्स डिस्पॅचपासून अधिक ठोस आणि विस्तृत धोरणाच्या रूपात समोर आला. ब्रिटिशांच्या शिक्षण धोरणामध्ये इंग्रजी शिक्षणाचे महत्त्व वाढवणे, पाश्चात्य विचारसरणीचा प्रसार करणे, आणि भारतीयांच्या मनावर प्रशासनाच्या आदर्शाचा ठसा उमटवणे हे मुख्य उद्दिष्ट होते.

ब्रिटिशांच्या या धोरणाने पारंपारिक भारतीय शिक्षण पद्धती, स्थानिक ज्ञान, आणि धर्म व संस्कृतीवरील शिक्षणाच्या संकल्पनांना बाजूला सारले. त्याऐवजी इंग्रजी शिक्षणाचा प्रसार केला गेला, ज्याचा उद्देश ब्रिटिशांसाठी एका स्थिर आणि व्यवस्थापन-क्षम भारतीय कर्मचारी वर्गाची निर्मिती करणे हा होता. यातून पाश्चात्य वैज्ञानिक दृष्टिकोन, तर्कशुद्ध विचारसरणी आणि आधुनिक शिक्षणाची मूल्ये भारतीय समाजात रुजवण्याचा प्रयत्न केला गेला. तथापि, हे शिक्षण भारतीय समाजाच्या पारंपरिक सांस्कृतिक आणि सामाजिक मूल्यांना आव्हान देणारे ठरले.

ब्रिटिश शिक्षण धोरणाच्या अंमलबजावणीमुळे भारतात अनेक प्रकारचे सामाजिक बदल घडले. एकीकडे, भारतातील नवविचारांचा आणि सुधारणा चळवळींचा पाया या शिक्षणामुळे तयार झाला, तर दुसरीकडे, उच्चवर्णीय समाजातील विशिष्ट वर्गालाच शिक्षणाच्या संधी अधिक मिळाल्या. यामुळे एक प्रकारचा सामाजिक असमतोल निर्माण झाला.या संशोधन पत्रिकेचा उद्देश ब्रिटिश शिक्षण धोरणाच्या उद्दिष्टांचा, कार्यपद्धतीचा आणि भारतीय समाजावर त्याच्या झालेल्या प्रभावांचा अभ्यास करणे हा आहे. ब्रिटिशांच्या धोरणामुळे भारतीय समाज कसा बदलला, त्याचे सामाजिक-सांस्कृतिक परिणाम काय होते, आणि त्याने आधुनिक भारताच्या शिक्षण व्यवस्थेवर कसे परिणाम केले, याचा अभ्यास या पत्रिकेत सखोलरित्या करण्यात आला आहे.

- **ध्येय आणि उदिष्टे (Aims and object)**

1) ब्रिटिश शिक्षण व्यवस्था समजून घेणे, ब्रिटिशांनी राबवलेले विविध शैक्षणिक धोरण याचा अभ्यास करणे.
2) ब्रिटिश शिक्षणव्यवस्थेमुळे भारतीय लोकांमध्ये झालेला बदल अभ्यास करणे.
3) ब्रिटिश शैक्षणिक धोरणाचा मुख्य उद्देश भारतीय समाजात पाश्चिमात्य विचारसरणी आणि मूल्ये प्रसारित करणे होता कां याबद्दल अभ्यास करणे.

- **गृहीतके (Hypiothesis)**

1) शैक्षणिक धोरणांनी भारतात एक इंग्रजी जाणणारा, पाश्चिमात्य विचारसरणीचा समर्थन करणारा वर्ग निर्माण केला, ज्याने सुरुवातीला ब्रिटिश प्रशासनासाठी कार्य केले, परंतु नंतर त्याच वर्गाने स्वातंत्र्य चळवळीला प्रेरणा दिली.

2)ब्रिटिश शिक्षणाचे उद्दिष्ट केवळ प्रशासकीय कर्मचारी तयार करणे होते, ज्यामुळे व्यावसायिक आणि तांत्रिक शिक्षणाकडे दुर्लक्ष झाले.

3)ब्रिटिश शिक्षणामुळे भारतीय समाजात राष्ट्रवाद, सामाजिक सुधारणेची चळवळ आणि स्वातंत्र्य चळवळीला आधार मिळाला,

- **संशोधन पद्धती (Research methodology)**

ब्रिटिशांच्या काळात भारतीयांसाठी असलेली शिक्षणव्यवस्था हा विषय संशोधनासाठी निवडला आहे. संशोधनातून माहिती गोळा करताना, मी ब्रिटिशांचा कालखंड अभ्यासला आहे. त्यांनी राबवलेल्या विविध योजना याचा अभ्यास करून या संशोधन पेपर संबंधी उद्दिष्टे आणि ध्येय ठरवली आहेत. या संशोधन पेपर मधून ब्रिटिशांनी राबवलेली शिक्षण पॉलिसी या संदर्भात अभ्यास करण्यासाठी आधुनिक भारताचा इतिहास आ.रा.कुलकर्णी यांचं लिखित पुस्तक वापरले आहेत. याशिवाय सुमन वैद्य व शांता कोठेकर आधुनिक भारताचा इतिहास हे पुस्तक शिक्षण व्यवस्था समजून घेण्यासाठी अभ्यासले आहे. संशोधन करताना गुणात्मक पद्धती वापरून ध्येय आणि उद्दिष्टे व गृहीतके यांना अनुसरून निष्कर्ष काढला आहे.

ब्रिटिश शैक्षणिक धोरण

ब्रिटिश राजवटीपूर्वीची भारतातील शिक्षण व्यवस्था

सुरुवातीच्या काळात, एका गुरूने शिक्षणाचे विभाजन केले होते ज्यांनी आपल्या शिष्यांना मोक्षप्राप्तीसाठी शिकवलेया काळात सर्वांसाठी शिक्षण उपलब्ध होते आणि त्यावर कोणतेही बंधन घालण्यात आले नव्हतेतथापि, प्रत्येक जातीला शिकवले जाणारे धडे त्यांच्या श्रेणीशी संलग्न असलेल्या नोकरीच्या आधारावर वेगळे होते

भारताला मुघल राजवटीचा सामना करावा लागत असताना, शिक्षणावर इस्लामिक विचारसरणीचा खूप प्रभाव होतामुस्लिम आणि

हिंदूंना पूर्व-ब्रिटिश काळात पाठशाळा, टोल, मदरसे आणि मक्ताब यांच्या माध्यमातून शिक्षण दिले गेले होते, जेथे तरुण विद्यार्थी विविध प्रकारच्या ज्ञानासाठी धार्मिक ग्रंथ आणि इतर प्राचीन साहित्यातून शिकत असत.जगभरात होत असलेल्या वैज्ञानिक प्रगतीबद्दल फारशी जागरूकता नव्हती.इंग्रजांच्या आगमनाने नवीन शिक्षण पद्धतीचा उदय झालाकंपनी नियमांतर्गत वैयक्तिक प्रयत्न झालें ईस्ट इंडिया कंपनी, एक व्यापार आणि नफा कमावणारी कंपनी, भारतातील तिच्या नियंत्रणाची पहिली 60 वर्षे शिक्षणाचा प्रसार करण्यात कोणताही रस नव्हता. वैयक्तिक प्रयत्नांनी काही किरकोळ अपवाद केले.

1781 मध्ये, वॉरन हेस्टिंग्जने मुस्लिम कायदा आणि संबंधित विषय शिकवण्यासाठी कलकत्ता मदरशाची स्थापना केली.1791 मध्ये, बनारसचे रहिवासी जोनाथन डंकन यांनी हिंदू कायदा आणि तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करण्यासाठी संस्कृत महाविद्यालयाची स्थापना केली.वेलस्लीने 1800 मध्ये फोर्ट विल्यम कॉलेजची स्थापना कंपनी नागरी सेवकांना भारतीय भाषा आणि परंपरांमध्ये शिकवण्यासाठी केली (1802 मध्ये बंद)कलकत्ता मदरसा आणि संस्कृत महाविद्यालयाची स्थापनाकंपनीच्या न्यायालयात न्यायप्रशासनात मदत करण्यासाठी प्रशिक्षित भारतीयांचा स्थिर पुरवठा करण्यासाठी करण्यात आली होती आणि भारतीय राज्यांशी पत्रव्यवहार करण्यासाठी शास्त्रीय भाषा आणि स्थानिक भाषांचे ज्ञान फायदेशीर होते.

1771 मध्ये चार्ल्स ग्रँटने शिफारस केली की भारतात इंग्रजी शिक्षण सुरू करावे आणि इंग्रजी अधिकृत भाषा असेल.ब्रिटीश राजवटीच्या विरोधामुळे ही सूचना नाकारण्यात आली, ज्यांना अधिक तणाव निर्माण करायचा नव्हता.मात्र, या उपक्रमामुळे ब्रिटिश राजवटीने देशातील शिक्षण व्यवस्थेकडे लक्ष वेधले1784 मध्ये जेम्स मिलने एशियाटिक सोसायटी फॉर ओरिएंटल लर्निंगची स्थापना केली आणि 1791 मध्ये बनारस संस्कृत कॉलेजची स्थापना केली.1801 मध्ये, फोर्ट विल्यम कॉलेज, पाश्चात्य शिक्षणासाठी पहिले महाविद्यालयस्थापन करण्यात आले1813 मध्ये, चार्टर ॲक्ट ऑफ 1813 सादर करण्यात आला, ज्याने भारतात ब्रिटीश राजवट चालू ठेवली. या कायद्यांतर्गत शिक्षणासाठी प्रतिवर्षी १ लाख रुपये वाटप करण्यात आले.1882 मध्ये हंटर कमिशन दिसले, ज्यामुळे प्राथमिक शालेय शिक्षणाची गुणवत्ता वाढली

अठराव्या शतकात भारतातील हिंदूंची व मुसलमानांची शैक्षणिक केंद्रे जवळजवळ लुप्तप्राय झाली होती. देशात झपाट्याने होत असलेल्या राजकीय घडामोडींमुळे शिक्षक आणि विद्यार्थी म्हणावे तसे विद्यार्जन करू शकले नाहीत. मुस्लिम राजवटीत विद्यालयांना मदत करणे कमी झाले. वॉरेन हेस्टिंग्ज २१ फेब्रुवारी १७८४ च्या पत्रात कंपनीच्या संचालकांना लिहितो की, उत्तर आणि दक्षिण भारतातील सर्वच प्रमुख नगरांमधे धन, जन आणि इमारती ह्यांची पुरेशी सोय नसल्याने विद्यालयांची अवस्था अत्यंत वाईट होती.

१७६५ पासून ईस्ट इंडिया कंपनीच्या हाती सत्ता आली असली तरी कंपनीने तत्कालीन इंग्लंडमधील परंपरेनुसार शिक्षणाचे कार्य खाजगी क्षेत्रातच राहू दिले. मात्र ह्या गोष्टीकडे कंपनीचे अधिकार मधूनमधून संचालकांचे लक्ष वेधीत. कंपनीनेही प्राच्य विद्या (oriented learning) प्रसारासाठी फारसा उत्साह दाखविला नाही. १७८१ मधे वॉरेन हेस्टिंग्जने कलकत्त्याला एक मदरसा स्थापन केला. तेथे अरबी व फारसीचे अध्ययन केले जाऊ लागले. १७९१ मधे बनारचा ब्रिटीश रेसिडेंट डंकन हचाने हिंदूंच्या धर्म, साहित्य व कायद्यांचा अभ्यास करण्यासाठी बनारस येथे संस्कृत महाविद्यालय सुरु केले. ह्या प्राच्य विद्यांच्या प्रसारासाठी केलेले प्रारंभिक प्रयत्न फारसे यशस्वी झाले नाहीत. विद्यार्थी कमी आणि शिक्षक जास्त अशी स्थिती होती. ख्रिश्चन धर्मप्रचारकांनी ह्या प्राचीनस्वरुपाच्या शिक्षणपद्धतीच्या पुनरुज्जीवनावर टिका करून इंग्रजी माध्यमाद्वारे पाश्चात्य साहित्य व ख्रिश्चन विचारांचा प्रसार करण्यावर जास्त जोर दिला. हथा बाबतीत बंगालमधील श्रीरामपूरच्या ख्रिश्चन धर्मप्रचारकांनी फारच उत्साह दाखविला. १८०० मधे वेलस्लीने कंपनीच्या प्रशासकिय अधिकाऱ्यांना शिक्षण देण्यासाठी कलकत्ता येथे फोर्ट विलियम कॉलेजची स्थापना केली. हया कॉलेजने इंग्रजी-हिंदुस्थानी शब्दकोश आणि हिंदुस्थानी व्याकरण व इतर काही पुस्तके प्रकाशित केली. पण कंपनीच्या संचालकांच्या आदेशावरून हे कॉलेज १८०२ मधे बंद करण्यात आले.

१८१३ च्या चार्टर कायद्यात भारतात विद्येच्या प्रसारासाठी वार्षिक एक लक्ष रु. संमत करण्यात आले.विद्याप्रसाराचा हा एक क्षीण प्रयत्न होता. ह्या राशीचा उपयोग 'साहित्याच्या उन्नती व पुनरुद्धारासाठी करावा तसेच भारतातील स्थानिक विद्वानांना प्रोत्साहन देण्याकरिता आणि इंग्रज प्रदेशातील रहिवाशांच्या विज्ञानाच्या उन्नतीसाठी करावा, असे म्हटले होते. कंपनीला आपल्या प्रशासकिय गरजांसाठी शास्त्रीय (Classical) व स्थानिक (Vernacular) भाषा जाणणाऱ्या लोकांची आवश्यकता होती. न्यायालयात इंग्रज न्यायाधीशांना सल्ला देण्यासाठी व हिंदू आणि मुसलमान कायद्यांचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी संस्कृत अरबी व फारसी जाणणाऱ्यांची गरज होती. भारतीय राज्यांशी पत्रव्यवहार करण्यासाठी राजकीय विभागाला फारसी वाचू-लिहू शकणाऱ्यांची आवश्यकता होती. भूमीकर विभागात स्थानिक भाषा जाणणारे हवे होते. मात्र कंपनीतील उच्च पदाधिकाऱ्यांकरिता इंग्रजी आणि स्थानिक (देशी) भाषा येण आवश्यक होते.

इंग्रजांचे शैक्षणिक धोरणः ब्रिटिशपूर्व काळात, हिंदू आणि मुस्लिमांना अनुक्रमे पाठशाळा आणि मदरशातून शिक्षण दिले जात होते, परंतु त्यांच्या आगमनाने एक नवीन शिक्षणाची जागा अर्थात मिशनरी निर्माण झाली. जेणेकरून, ते भारतीयांचा एक वर्ग तयार करू

शकतील जो "रक्त आणि रंगाने भारतीय असेल, परंतु विचाराने इंग्रजी असेल जो सरकार आणि जनतेमध्ये दुभाषी म्हणून काम करेल.ब्रिटिश साम्राज्याने भारतावर आपले वर्चस्व स्थापन केल्यावर, भारतीय समाजात अनेक क्षेत्रांमध्ये बदल घडवण्याचा प्रयत्न केला. शिक्षण हे एक महत्त्वाचे क्षेत्र होते, ज्यावर ब्रिटिश शासकांनी विशेष लक्ष केंद्रित केले. भारतात ब्रिटिश शासकांची सत्ता प्रस्थापित करण्यासाठी शैक्षणिक धोरणांचे महत्त्व मोठे होते. वूडचा डिस्पेंच हा "भारतीय शिक्षणाचे मैग्ना कार्टा' म्हणून ओळखला जातो. चार्ल्स वूडने 1854 मध्ये केंद्रित शिक्षण प्रणाली प्रस्तावित केली, ज्यात प्राथमिक, माध्यमिक, आणि उच्च शिक्षणासाठी शाळा व महाविद्यालये स्थापन करण्याची शिफारस करण्यात आली. प्राथमिक शिक्षणासाठी प्रादेशिक भाषा वापरणे आणि उच्च शिक्षणासाठी इंग्रजी वापरण्याचा प्रस्ताव करण्यात आला.वूडच्या डिस्पॅचच्या आधारे ब्रिटिशांनी 1857 मध्ये मुंबई, कलकत्ता आणि मद्रास येथे विद्यापीठांची स्थापना केली. या विद्यापीठांचे उद्दिष्ट प्रशासकीय सेवेसाठी कर्मचारी तयार करणे व पाश्चिमात्य शिक्षण प्रसारित करणे होते.

भारतावरील ईस्ट इंडिया कंपनीची अधिसत्ता नष्ट होऊन ब्रिटिश पार्लमेंटने भारताचे शासन आपल्या हाती घेतल्यानंतरही भारताच्या शैक्षणिक विकासाबाबत ब्रिटिश शासकांची वृत्ती काहीशी उदासीनतेचीच होती. मात्र भारतात राष्ट्रीयत्त्वाची भावना प्रादुर्भूत होऊ लागल्यानंतर आणि विशेषतः राष्ट्रीय काँग्रेसच्या कार्याला प्रारंभ झाल्यानंतर शैक्षणिक विकासाकडे लक्ष देणे ब्रिटिश शासकांना अगत्याचे वाटू लागले. या दृष्टीने काही महत्त्वाची पावले विसाव्या शतकाच्या प्रारंभापासून उचलली जाऊ लागली. १९१० साली गृहखात्याच्या अधिकारक्षेत्रात असलेला शिक्षण हा विषय त्या वर्षी गव्हर्नर जनरलच्या कौन्सिल सदस्याकडे सोपविला गेला. तसेच १९११ सालच्या दरबाराच्या वेळी शैक्षणिक विकासासाठी दरसाल ५० लक्ष रुपयांची तरतूद केली जाईल अशी घोषणा केली गेली. त्यानंतर १९१३ साली सर्व प्रांतांतून विद्यापीठे स्थापन करण्याचा व शैक्षणिक पात्रता वाढविण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करण्याचा निर्णय उच्च शिक्षणाबाबतचे धोरण स्पष्ट करताना जाहीर केला गेला. तसेच प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण संस्थांतील शिक्षकांच्या प्रशिक्षणाची व्यवस्था करण्याचा आणि खाजगी शिक्षण संस्थांना अनुदान देण्याचाही निर्णय घेण्यात आला १९१९ सालच्या सॅडलर समितीने या धोरणावर शिक्कामोर्तब केलें.

ब्रिटिश शासकांच्या शिक्षण धोरणांची सुरुवात 1835 मध्ये लॉर्ड मॅकॉलेच्या मिनिटाने झाली, ज्यात इंग्रजी शिक्षणावर भर दिला गेला. त्यानंतर 1854 मध्ये वूडच्या डिस्पॅचने भारतातील शैक्षणिक व्यवस्थेचे मोठे सुधारणा सुचवली. यासोबतच हंटर आयोग आणि सैंडलर आयोगाच्या शिफारशींनी शिक्षण क्षेत्रात काही सुधारणा घडवून आणल्या.

या धोरणांमुळे भारतात एक इंग्रजी बोलणारा, पाश्चिमात्य विचारसरणीचा समर्थक आणि प्रशासकीय सेवेसाठी तयार वर्ग निर्माण झाला. याच वर्गाने पुढे स्वातंत्र्य चळवळीला दिशा दिली. तथापि, या धोरणामुळे शिक्षणाच्या भागात सुधारणा झाल्या, तर ग्रामीपा भारतीय समाजातील उच्च वर्ग आणि शहरी जातीय समाजाच्या शिक्षणाची दरी वाढली.

- **<u>वूड चा अहवाल 1854</u>**

मंत्रीमंडळात (१८५२-५५) नियंत्रण मंडळाचा (Board of Control) अध्यक्ष असलेला चार्ल्स वूड म्हणजे इंग्लंडच्या इतिहासातील पामर्स्टन युगाची निर्मिती होय. इंग्रज जमातीवर आणि त्यांच्या संख्यांच्या कार्यकुशलतेवर वूडचा पूर्ण विश्वास होता. ह्या संस्था सर्व जगासाठी आदर्श सिद्ध होतील असे त्याचे मत होते. भारतातील काही शिक्षणतज्ञांपेक्षा त्याने भारतीय शिक्षणाबाबत व्यापक दृष्टिकोन देवला. १८५४ मधे भारताच्या भावी शिक्षणासाठी एक विस्तृत योजना बनवून वूडने अखिल भारतीय स्तरावर शिक्षणाच्या निर्देशपद्धतीचे संघटन केले. ही पद्धती भारतीय शिक्षणाची मॅग्नाकार्टा (Magna Carta) मानली जाते. वूडच्या अहवालात पुढील महत्वाच्या शिफारसी होत्या.

(१) सरकारच्या शिक्षण धोरणाचा उद्देश पाश्चिमात्य शिक्षणाचा प्रसार करणे आहे. म्हणून सरकारने कला, विज्ञान, तत्वज्ञान आणि साहित्य या युरोपियन ज्ञानाचा प्रसार करावा.

(२) शिक्षणाच्या माध्यमाविषयी असा निर्णय घेण्यात आला की, उच्च शिक्षणाचे सर्वात उत्तम माध्यम इंग्रजी आहे. परंतु त्यात देशी भाषांनाही प्रोत्साहन देण्यात आले. मात्र त्यामागील उद्देश असा होता की, देशी भाषांच्या माध्यमातूनच युरोपीय ज्ञान सर्वसामान्य जनतेपर्यंत पोहचू शकेल.

(३) खेड्यांमधे देशी भाषांमधून शिक्षण देणाऱ्या प्राथमिक शाळा सुरू करण्याचे ठरविले गेले. त्यांच्यावर जिल्हा स्तरावर इंग्रजी-देशी (Anglo-vernacular) माध्यमाच्या हायस्कूल व संबंधित महाविद्यालये उघडली जावी.

(४) शिक्षण क्षेत्रात खाजगी प्रयत्नांना चालना देण्यासाठी अनुदान पद्धती (grant-in-aid) सुरू करण्यात आली. मात्र त्यात अशी अट होती की, शिक्षण संस्थांनी पात्र अध्यापकांची नियुक्ती करावी आणि शिक्षणाचा योग्य तो दर्जा कायम ठेवावा.

(५) कंपनीच्या पाचही प्रांतात एका निदेशकाच्या नियंत्रणाखाली लोक शिक्षण विभाग स्थापन करण्यात आला. आपल्या क्षेत्राखालील शिक्षण विकासाच्या कार्यावर लक्ष ठेवणे व सरकारला तसा वार्षिक अहवाल देणे ह्या विभागाची जबाबदारी होती.

(६) लंडन विद्यापीठाचा आदर्श समोर ठेवून कलकत्ता, मुंबई व मद्रास येथे विद्यापीठे सुरू करण्यात आली. विद्यापीठाच्या संरचनेत कुलपती, उपकुलपती, सिनेट व सदस्य अशी तरतूद होती. हे सर्व लोक सरकारद्वारा नामनिर्देशित केले जात होते. परीक्षा घेऊन पदवी देणे विद्यापीठाचे कार्य होते. वेगवेगळ्या शिक्षणासाठी पदवी देणे विद्यापीठाचे कार्य होते. वेगवेगळ्या शिक्षणासाठी प्राध्यापकांची नियुक्ती करण्याचे काम विद्यापीठांचेच होते.

(७) वूडच्या ह्या अहवालात व्यावसायिक शिक्षणाच्या महत्वावर आणि तांत्रिक (technical) शाळांच्या स्थापनेवर जास्त जोर देण्यात आला.

(८) इंग्लंडमधे अस्तित्वात असलेल्या नमून्यानुसार अध्यापक प्रशिक्षण संस्था स्थापन करण्याची शिफारस करण्यात आली.

(९) स्त्री-शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्याचीही शिफारस होती.

- **हंटर आयोग, १८८२-८३ (Hunter Education Commission)**

१८५४ नंतर म्हणजे वूडच्या शिफारसी लागू केल्यानंतर शिक्षणाच्या प्रगतीचे निरिक्षण करण्याच्या उद्देशाने सरकारने १८८२ मधे डब्ल्यू डब्ल्यू हटरच्या अध्यक्षतेखाली एका आयोगाची स्थापना केली. त्यामागील एक कारण असेही होते की, वूडच्या शिफारसीप्रमाणे भारतात शिक्षणकार्य चालत नाही अशी तक्रार इंग्लंडच्या धर्मप्रचारकांनी केली होती. आयोगाला असे निर्देश देण्यात आले की, आयोगाने प्राथमिक स्तरावरील सर्व भारतातील शिक्षणाच्या अध्ययनपद्धतीचे निरिक्षण करून त्यात सुधारणा व विस्ताराची योजना सुचवावी. तसेच लोक शिक्षणाच्या वेगवेगळ्या शाखांचा विकास होऊन एकत्रितरित्या अधिक पुढे जाण्याच्या दृष्टिने आयोगाने विचार करावा, मात्र हंटर आयोगाचे कार्यक्षेत्र प्राथमिक वमाध्यमिक शिक्षण होते. त्यात विद्यापीठांच्या कार्यक्षेत्राचा समावेश नव्हता. हंटर आयोगाने सर्वच प्रांतात दौरे काढून जवळजवळ २०० ठराव संमत केले प्रमुख सूचना पुढील प्रमाणे होत्या.

(१) प्राथमिक शिक्षणाच्या सुधारणेकडे व प्रगतीकडे सरकारने विशेष लक्ष द्यावे. हे शिक्षण उपयुक्त विषयांचे असावे आणि त्यासाठी स्थानिक भाषांचा माध्यम म्हणून वापर व्हावा, खाजगी प्रयत्नांचे स्वागत असावे पण त्याच्या अनुपस्थितीत प्राथमिक शिक्षण दिले जाणे आवश्यक आहे. प्राथमिक शाळांचे नियंत्रण नवीनच निर्माण झालेल्या जिल्हा व नगर मंडळांकडे (Board) दिले जावे. ही मंडळे खास शिक्षण कर लावू शकतात.

(२) माध्यमिक शिक्षणाचे दोन प्रकार असावेत. एक विद्यापीठांच्या प्रवेश परीक्षेसाठी विद्यार्थी तयार करण्याकरिता साहित्य शिक्षण आणि दुसरा प्रकार म्हणजे व्यापारासाठी किंवा व्यवसायासाठी विद्यार्थी तयार करण्याकरिता दिले जाणारे व्यावहारिक शिक्षण,

(३) शिक्षण क्षेत्रात खाजगी प्रयत्नांना पूर्ण चालना मिळावी. त्यादृष्टिने अनुदानाचे धोरण उदार असावे तसेच अशा शाळांना सरकारी शाळांच्या बरोबरीचा दर्जा असावा. सरकारने लौकरात लौकर माध्यमिक व महाविद्यालयीन शिक्षणातून स्वतःला अलग करावे.

(४) कलकत्ता, मुंबई व मद्रास ह्या प्रेसिडेंसी नगरांव्यतिरिक्त स्त्रियांसाठी शिक्षणाची पुरेशी व्यवस्था नसल्याबद्दल आयोगाने खेद व्यक्त करून तशी व्यवस्था करण्याची व स्त्री शिक्षणाला चालना देण्याची शिफारस केली.

- **सॅडलर आयोग (1917)**

कलकत्ता विद्यापीठाच्या समस्यांचा अभ्यास करण्यासाठी सॅडलर आयोगाची स्थापना झाली. आयोगाने 12 वर्षांच्या शालेय शिक्षणाची शिफारस केली, ज्यामुळे विद्यापीठ शिक्षणात प्रवेश घेण्यासाठी तयारी सुलभ होईल. आवश्यकता अधोरेखित केली, परंतु व्यवसायिक शिक्षणावर भर देण्याची अंमलात आणल्या गेल्या नाहीत.

ब्रिटिश शैक्षणिक धोरणाचा भारतीय समाजावर प्रभाव

- **शिक्षित वर्गाची निर्मिती**

ब्रिटिश शिक्षण प्रणालीमुळे एक लहानसा, इंग्रजी बोलणारा वर्ग निर्माण झाला जो पाश्चिमात्य साहित्य आणि विचारसरणीने प्रेरित होता. जरी ब्रिटिशांचे उद्दिष्ट प्रशासनासाठी उपयुक्त वर्ग तयार करणे होते, तरी या वर्गाने भारतीय समाजात सामाजिक आणि राजकीय सुधारणांचा प्रचार केला आणि याच वर्गाने स्वातंत्र्य चळवळीला पुढे नेले.

- **राष्ट्रवाद आणि सुधारणा चळवळीचा विकास**

ब्रिटिश शिक्षणामुळे भारतीय समाजात राष्ट्रवादी विचारांचे बीज पेरले गेले. पाश्चिमात्य लोकशाही, स्वातंत्र्य आणि न्याय या संकल्पनांचा प्रभाव भारतीयांच्या मनावर पडला. याच शिक्षणामुळे भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेससारख्या संस्था स्थापन झाल्या, ज्यांनी स्वातंत्र्य आणि राजकीय सुधारणा यांसाठी कार्य केले.याशिवाय ब्रिटिश शैक्षणिक धोरणाचे भारतावर व्यापक आणि दीर्घकालीन

परिणाम झाले. इंग्रजी शिक्षण प्रणालीने भारतात एक नवीन विचारधारा निर्माण केली, ज्यामुळे समाजसुधारणांसाठी आणि स्वातंत्र्य लढ्यासाठी प्रेरणा मिळाली. तथापि, या धोरणामुळे ग्रामीण आणि शहरी, तसेच उच्च वर्गीय आणि निम्न वर्गीय यामधील शिक्षणाची दरी वाढली, ज्यामुळे भारताच्या आर्थिक आणि सामाजिक प्रगतीत अडथळे निर्माण झाले.

- **निष्कर्ष**

ब्रिटिश राजवटीचा भारतीय शिक्षण व्यवस्थेवर मोठा प्रभाव पडला आहे. अनेक सुधारणा आणि कायदे करून इंग्रजांनी भारतातील शिकवण्याच्या पद्धतीत बदल केले. इंग्रजी भाषेचा आणि पाश्चात्य शिक्षणाचा मोठा प्रभाव होता, जो आजही कायम आहे. लोकसंख्येमध्ये साक्षरता वाढवण्यासाठी विद्यापीठांची स्थापना फायदेशीर ठरली आहे. ब्रिटीश राजवटीमुळे देशात तंत्रशिक्षण, विज्ञान, कला यांना चालना मिळाली. चांगले असो वा वाईट, पाश्चात्य शिक्षणाचा प्रभाव प्रचंड आहे. ब्रिटीश शिक्षण धोरणाने भारतात शिक्षणाच्या क्षेत्रात अनेक महत्त्वपूर्ण बदल केले, परंतु त्याच वेळी त्याचे समाजावर दूरगामी परिणाम झाले. इंग्रजी शिक्षण प्रणालीने भारतीय समाजात एक नवीन विचारधारा रुजवली, आणि आधुनिक शिक्षणाची सुरुवात केली. तथापि, हे धोरण भारतीय लोकांच्या सर्व वर्गांसाठी समानतेची गॅरंटी देणारे नव्हते, आणि त्यामुळे ते समग्र समाजासाठी फायदेशीर ठरले असे म्हणता येणार नाही.

ब्रिटीश शिक्षण धोरणामुळे भारतीय समाजात दोन-गट प्रणाली निर्माण झाली, ज्यामुळे सामाजिक असमानता वाढली. तरीही, या धोरणाने भारतीय समाजातील काही भागांमध्ये जागरूकता निर्माण केली आणि राष्ट्रीय चळवळीला गती दिली. एकंदरित, ब्रिटिश शिक्षण धोरणाने भारताच्या शिक्षण व्यवस्थेत सुधारणा केली. शिक्षण व्यवस्थेमुळे भारतात राष्ट्रवादी चळवळीला शिकलेल्या घटकाचे योगदान लाभले. यामुळे चळवळ दृढ होण्यास मदत झाली. या संशोधनासाठी ठरवलेली गृहितके हे सिद्ध झाली. भारतात ब्रिटिशांची शिक्षण व्यवस्था ही हा ब्रिटिश कामगार वर्ग तयार करणे हा उद्देश होता. त्यांना केवळ माणूस भारतीय परंतु विचार आणि बुद्धीनुसार तो ब्रिटिश असला पाहिजे. हे सिद्ध झाले आहे. याशिवाय भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीला याच शिक्षणामुळे व्यापक स्वरूप लाभले होते आधार मिळाला होता.

संदर्भ साधने (:SOURCES)

ENGLISH

1)*Bhatt, B. D.; Aggrawal, J. C., Educational Documents in India (1813-1877), Delhi, 1977.*

2)Biswas, Arbinda, Aggarwal, Suren, Indian Education Documents Since Independence, New Delhi, 1971.

3)Nurullah, Syed, Naik, J. P., History of Education in India, Bombay, 1943.

मराठी

1) आधुनिक भारताचा इतिहास डॉ. बी एल ग्रोवर अनुवादन डॉ. एन. के बेल्हेकर एस. चंद प्रकाशन नवी दिल्ली 2001.

1)शांता कोठेकर आणि सुमन वैद्य,आधुनिक भारताचा इतिहास,साईनाथ प्रकाशन:1921-47 नागपूर.

2)अ. रा. कुलकर्णी आधुनिक भारताचा इतिहास पांडे प्रकाशन 1980 पुणे.